

לא "במשורה" ולא "בשוליים". שוויון הוא שוויון

מני מאוטנר

הארץ, יום שישי, 14 ביולי 2017

האקדמיה הישראלית עסוקה מהשבוע השני של חודש יוני בהדיפת הניסיון להכפיף אותה לקוד אתי. בתוך כך נבלעה התפתחות חמורה נוספת, שאירעה שלושה שבועות קודם לכן: פרסום התוכנית של המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) בנושא האוכלוסייה החרדית. התוכנית מבקשת למסד הפרדה בין המינים באוניברסיטאות. בכך היא חותרת תחת העקרונות העומדים ביסוד החברה האזרחית הליברלית והאוניברסיטאות.

שוויון הוא אחד משני הערכים המרכזיים של המדינה הליברלית. במדינה כזאת מוכרח להתקיים שוויון מוחלט, בלא חריגים, בחברה האזרחית ובהשתתפות הפוליטית. ההתעקשות על השוויון היא הישג גדול של המודרנה ושל הליברליזם, והיא מבוססת על ההנחה, שכל בני האדם באשר הם צריכים להיחשב כבעלי ערך מוסרי שווה. התייחסות בלתי שוויונית לבני אדם משמעה, שבני אדם מסוימים הם בעלי ערך מוסרי נמוך מזה של אחרים.

פגיעה בערך השוויון מתקיימת לא רק במצבים של אפליה — היינו, התייחסות שונה לשווים, בלא הצדקה — אלא גם במצבים של "נפרד אבל שווה". מדוע, על פי התפישה הליברלית, "נפרד" איננו יכול להיות לעולם "שווה"? התשובה כפולה. ראשית, משום שקיימת הנחה, שבעלי הכוח בחברה ובמדינה, המבקשים לכונן הסדר של "נפרד", לא יקיימו שוויון בין שני צדי המשוואה של הנפרד. שנית, ההנחה היא, שהתביעה ל"נפרד" מבוססת תמיד על תפישה מנמיכה של בני האדם שמבקשים להיפרד מהם. שחורים נתפשים כבני אדם נחותים ומעוררי סלידה, נשים נתפשות כיצורים שמהותן מיניות מתפרצת ומאיימת. המדינה הליברלית גם מכירה בכך, שכל פגיעה בשוויון פירושה פגיעה בעקרונות היסוד של הצדק החלוקתי.

לאור האמור, כפי שהובהר בפסק הדין בפרשת בראון נגד מועצת החינוך משנת 1954, חזקה חלוטה היא במשפט האמריקאי, שלא ייתכן "נפרד אבל שווה". עמדה זו אומצה גם במשפט הישראלי. הדבר הובהר בחוות דעת שהוגשה למל"ג על ידי הפרופסורים יואב דותן, מיכל טמיר וברק מדינה. מחוות הדעת עולה, שתוכנית המל"ג פוגעת בשורה של חוקים, לרבות החקיקה שמכוחה פועלת המל"ג, וכי אם תוגש עתירה לבג"ץ נגד התוכנית, קיימת סבירות גבוהה שהתוכנית תוכרז בלתי חוקתית, ותיפסל.

האוניברסיטה היא מוסד מרכזי של החברה האזרחית הליברלית, ומטרתה הראשונית היא השגת דעת לשמה. היינו, דעת החותרת להבנת הקורה בעולם ולהבנת המצב האנושי ומכוונת לגרום העשרה רוחנית. פעילות האוניברסיטה מבוססת על קיומו של שיח שוויוני בין כל בני האדם שיש להם עניין בדעת האוניברסיטאית, בלא הבחנה כלשהי על בסיס לאום, מין, מגדר, מעמד, גזע, וכו'. פעולת האוניברסיטה מניחה, שכל בני האדם, באשר הם, עשויים להעשיר את המחקר והדין המתקיימים בה. דיונים אוניברסיטאיים המתקיימים באופן כזה שרק קבוצות מסוימות של בני אדם משתתפות בהם (למשל: גברים בלבד, או נשים בלבד) הם פגומים וחותרים תחת יכולת האוניברסיטה למלא בהצלחה את מטרותיה.

משמע: כאשר המל"ג מאפשרת קיום של לימודים אוניברסיטאיים בתנאים של הפרדה בין המינים, היא חותרת תחת עקרונות העומדים הן ביסוד קיומה של המדינה הליברלית והן ביסוד קיומה של האוניברסיטה.

המל"ג עצמה מכירה בבעייתיות של עמדתה. התוכנית אומרת, ש"הפרדה מגדרית או כל הפרדה אחרת אינה עולה בקנה אחד עם ערכי ההשכלה הגבוהה" (סעיף 119). התוכנית גם מכריזה, שהיא מתירה את ההפרדה "במשורה בלבד", "בכיתות הלימוד בלבד", ו"בשולי הקמפוסים" (סעיף 48.6). מאמץ מילולי זה של המל"ג להכשיר את עמדתה אינו יכול להצליח. בחברה האזרחית הליברלית ובאוניברסיטה לא ניתן לחרוג מדרישת השוויון, גם אם הדבר נעשה "במשורה" ו"בשוליים".

מאמץ מילולי זה גם אינו מסוגל לספק הצדקה להשלכה חמורה במיוחד של התוכנית: צמצום טווח ההעסקה של נשים באוניברסיטאות בהשוואה לזה של גברים, בכך שנשים יוכלו ללמד נשים בלבד, בעוד גברים יוכלו ללמד גם נשים וגם גברים. המל"ג מצדיקה את עמדתה בטענה, שצורכי הכלכלה של ישראל מחייבים להקנות לאוכלוסייה החרדית השכלה גבוהה איכותית. קשה לחלוק על עמדה זו. ואולם גם בנקודה זו מראה המל"ג חוסר הבנה של העקרונות העומדים ביסוד קיומה של המדינה הליברלית.

ברור שתפקיד מרכזי של המדינה הוא להגדיל את התועלת הכוללת. אבל ברור שהמאמץ להגדלת התועלת חייב להיעשות במסגרת של עקרונות יסוד, שלא ניתן לסטות מהם. הדבר הודגש בכתיבה של ג'ון רולס, ההוגה הפוליטי הגדול של המאה ה-20. כך, בהמשך לסוגיית "ההשתלה" הידועה, שנדונה בספרות על התועלתנות, בגלל עקרון קדושת החיים אסור לרופא ליטול חיים של חולה אחד כדי להשתיל את איבריו בחמישה חולים אחרים, ובכך להצילם ממוות. במדינה הליברלית אסור לממשלה להרוג אדם בתחומי המדינה בלא משפט, כדי להגדיל את התועלת הכוללת. במדינה הליברלית אסור להרשיע אדם שיודעים שהוא חף מפשע, כדי להגדיל את התועלת הכוללת. עקרון השוויון משתייך למשפחת העקרונות האלה. המדינה הליברלית אינה רשאית לפעול להגדלת התועלת הכוללת תוך כדי פגיעה בשוויון.

זאת ועוד, התיאוריה התועלתנית מבינה היטב, שמעשים מסוימים, העשויים להגדיל את התועלת בטווח המידי, עשויים להקטין את התועלת בטווח הארוך. בסיפור ההשתלה דלעיל ברור, שאם חולים יידעו שרופאים עשויים להמית אותם כדי לתרום את איבריהם לחולים אחרים, חולים ימאנו להגיע לבתי החולים, ובכך תיגרם פגיעה נרחבת בבריאותם. בדומה לכך, אם תותר הפרדה בין המינים בהשכלה הגבוהה, האם השלב הבא יהיה תביעה להפרדה בין יהודים לערבים? תביעה להפרדה בין גברים לנשים באתרים אחרים של החברה האזרחית, כגון מקומות העבודה? אכן, מדוע גברים חרדים, שהורגלו לתקדים ההפרדה בלימודיהם באוניברסיטה, לא יתעקשו אחר כך על המשך קיום ההפרדה במקומות העבודה? היו שטענו, שתוכנית המל"ג תביא ליצירת היכרויות בין סטודנטים חילונים לסטודנטים חרדים. היכרויות כאלה הן חשובות כמובן, ואולם יש לשאול, אם לא היה אפשר לחכות עד ליציאת החרדים לשוק העבודה, בגמר לימודיהם. או שמא ההנחה היא, שעם צאתם לשוק העבודה ידרשו את המשך ההפרדה גם בו?

המל"ג עצמה מודה, שהרוב המכריע של החרדים מעוניינים בלימודים שיקנו להם מקצוע, ולא בלימודים הנמצאים בליבה של האוניברסיטה, כגון הדיסציפלינות של מדעי הרוח. אם כך, מצער במיוחד הוא, שבשביל הכשרה מקצועית של חרדים המל"ג, המופקדת על ההשכלה הגבוהה, מוכנה לפגוע בעקרונות העומדים ביסוד פעולתה של האוניברסיטה. את ההשכלה שהחרדים מעוניינים בה ניתן להקנות להם בקלות בבתי ספר מקצועיים שיפעלו בקהילות שלהם. ישראל, כמו כל מדינה ליברלית אחרת, מראה סובלנות כלפי ההפרדה הנרחבת בין המינים המתקיימת בקהילות דתיות. המדינה יכולה לאפשר הפרדה כזאת בקלות בכך שהיא תתקיים במוסדות להשכלה גבוהה שיפעלו בחברה האזרחית החרדית.

הנחמה היחידה היא, שההסדר שקבעה המל"ג הוא וולונטרי. היינו, אימוצו מצוי בשיקול הדעת של כל אוניברסיטה. ואולם ברור, שהמל"ג תציב בפני נשיאי האוניברסיטאות פיתויים כספיים שיתקשו לדחותם. אני סבור, שנשיא אוניברסיטה שלא יעמוד בפיתוי יגלה בכך, שאין הוא מבין כהלכה את עקרונות היסוד של המוסד שעליו הוא מופקד, וראוי יהיה שסנאט האוניברסיטה יפעל נגדו. כמו כן קיימת הסתברות גבוהה לכך שפעולה כזאת של נשיא תיפסל על ידי בג"ץ.

במאס 2013 פורסם דו"ח של צוות פנימי במשרד המשפטים, בראשות המשנה דאז ליועץ המשפטי לממשלה, עורכת הדין שרית דנה. הדו"ח הצביע על שורה של מצבים המתקיימים בחברה האזרחית, שבהם מתקיימת הפרדה בין המינים. הדו"ח הציג את המצבים האלה כמנוגדים לעקרון השוויון וקרא בשפה חד־משמעית לביטולם. כמה חבל, שהמל"ג פועלת בניגוד מוחלט לעמדה הנחרצת של אנשי משרד המשפטים. כיצד אפשר להסביר את כישלון המל"ג? תשובה אחת היא, שהמדובר בפקידי מדינה, שמתוך להיטותם להגדיל את התועלת הכלכלית שכחו את עקרונות היסוד העומדים ביסוד המשטר והאוניברסיטה. כל זאת כחלק מהשתלטות עקרון התועלת על ההשכלה הגבוהה בעולם בעשורים האחרונים, שעליה מצביעה מרתה נוסבאום בספרה האחרון בעברית "לא למטרות רווח". תשובה שנייה, עמוקה יותר, היא, שתמיד היה קשה לממש את ערכי הליברליזם בישראל, בגלל הלחצים שהלאומיות והדתיות מפעילות במשולב על הליברליזם, ואולם בשנים האחרונות נעשה הדבר קשה במיוחד.

פרופ' מאוטנר מלמד כפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב